

La Tomba de Sennedjem a Deir-el-MedinaTT1

Autora: Marta Saura i Sanjaume

Director: Josep Padró Parcerisa

Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia
Universitat de Barcelona

Capítol 3 Deir-el-Medina i l'artesa Sennedjem

En aquest capítol donarem les característiques del poble de Deir-el-Medina que ens semblen més rellevants pel nostre treball. Existeixen manuals i articles⁵¹ d'investigadors excel·lents que aporten molta llum sobre l'organització social i administrativa del poblat. El nostre estudi no es basa en aquest aspecte del poble en sí, sinó en la figura de Sennedjem i, per tant, creiem que els diferents apartats d'aquest capítol han d'oferir el marc de com i on vivia Sennedjem. Per aquest motiu hem fet servir els manuals i autors imprescindibles per oferir aquesta visió general: Černý, Bierbrier, Valbelle i Bruyère, entre d'altres. Aquests autors ens ajudaran a situar amb més precisió la figura de Sennedjem. Partim dels aspectes més generals com és el poble on vivia Sennedjem, Deir-el-Medina, fins a establir els lligams de parentiu del nostre personatge gràcies a les diferents troballes arqueològiques realitzades en el poblat.

Les excavacions científiques a Deir-el-Medina van començar a inicis del segle XX, cap a l'any 1905 sota la supervisió de Schiaparelli, qui va excavar la vall del poblat els anys 1905, 1906 i 1909, i va descobrir la tomba intacta de Kha, actualment al museu de Torí, on aquest investigador era conservador. Emile Baraize, empleat del Servei d'Antiguitats Egípcies, va fer restauracions en el temple ptolemaic annex al poblat entre el 1909 i el 1912. El Museu de Berlín, amb Georg Möller també va excavar a Deir-el-Medina al 1913, encara que l'adveniment de la I Guerra Mundial va provocar la interrupció dels treballs.

⁵¹ Veure bibliografia general.

Els treballs arqueològics van tenir continuïtat gràcies a l'Institut Francès d'Arqueologia Oriental (IFAO), que va iniciar la seva tasca l'any 1917. A partir del 1922 el director de les excavacions és Bernard Bruyère, fins l'any 1951, malgrat la II Guerra Mundial. Ell va portar a terme una investigació acurada i sistemàtica del poblat, les tombes i l'àrea al voltant. Jaroslav Černý es va incorporar al seu equip al 1922. Va ser aquest estudiós qui al 1929 va establir per primera vegada que els habitants de Deir-el-Medina eren treballadors de les tombes reials a la Vall dels Reis. Va publicar un recull dels *ostraca* no literaris trobats a la població, i va intentar escriure una detallada història de la Comunitat i la Vall dels Reis, encara que la seva mort prematura no ho va permetre⁵². Els treballs d'investigació sobre el poblat i els seus habitants tenen a l'actualitat la continuació amb els estudis de Bierbrier i Valbelle, entre altres.

3.1 El poblat i els seus habitants en època de Sennedjem

El poble de Deir-el-Medina es va crear a començament de la dinastia XVIII sota el regnat de Tutmosis I. Les excavacions realitzades a Deir-el-Medina indiquen que hi va haver diferents fases constructives i d'ampliació. L'únic moment de possible "abandonament" de la seva activitat durant la seva vida va ser al període amarnià, quan la Vall dels Reis va deixar de ser el lloc d'enterrament reial. Probablement Deir-el-Medina es va continuar fent servir com a lloc d'habitatge. No se sap, però, si algun treballador es va traslladar a la nova capital. Quan s'abandona Tell-el-Amarna en època de Tutankhamon i la capital torna a ser Tebes no se sap del cert si al tornar-se a fer servir la Vall dels Reis, la comunitat de treballadors de la Tomba tenia el seu quarter general a Deir-el-Medina.

Més tard, quan puja al poder, Horemheb va escollir com a lloc de residència el Delta, encara que segurament va passar un període de temps suficient a Tebes per fer-se una opinió sobre l'estat de la regió, dels temples, del seu clergat, així com per decretar mesures concretes per a la continuació dels treballs de construcció del temple funerari del rei Ay, que ell es va apropiat. En aquesta època de començaments del seu regnat s'ignora si es va preocupar de la necròpolis reial o de la seva pròpia tomba i dels homes que havien de treballar-hi⁵³. El que se sap del cert és que la comunitat tornava a estar plenament operativa l'any 7 de Horemheb, quan es va fer una organització territorial nova, per exemple assignant tombes buides a membres de la Comunitat⁵⁴. El document més important d'aquesta segona etapa és O.BM 5624, on un obrer fa valer els seus drets sobre una tomba de Deir-el-Medina i per fer-ho, es refereix al compromís del seu pare dins la institució de la Tomba i a l'atribució d'un emplaçament per la seva sepultura⁵⁵. Els canvis socio-econòmics més importants que va patir la vila van ser realitzats precisament sota el govern de Horemheb. Sota el seu regnat, el poble s'estén cap l'oest, fet que va permetre que la comunitat de treballadors anés creixent durant tota la dinastia XIX. Sembla ser que també es va començar la construcció de la Tomba del rei en aquesta segona etapa de regnat de Horemheb.

⁵² Bierbrier, *The Tomb-builders*, p. 140-144.

⁵³ Valbelle, *Les ouvriers*, p. 160.

⁵⁴ Bierbrier, *The Tomb-builders*, p. 26.

⁵⁵ Valbelle, *Les ouvriers*, p. 160

Es conserven pocs documents sobre Deir-el-Medina durant època del seu successor, Setos I. Els pocs conservats revelen que un obrer podia ser ocasionalment empleat en treballs no precisats dins el temple de Maat (fet que anteriorment no passava) i que l'Equip sembla haver estat dotat en aquesta època d'auxiliars, és a dir, personal per a les tasques domèstiques entre els quals trobaríem llenyataires, ceramistes i rentadors⁵⁶. També sota Setos I hi va haver un lleuger augment de treballadors. Segons Valbelle i Bonet⁵⁷ l'última extensió de la vila es testimonia a l'angle sud-oest per la casa de Sennedjem, contemporani a Setos I. El cert és que en aquest sector es pot veure la proximitat entre les cases de Sennedjem i les dels seus fills Parahotep i Khabekhnet (respectivament cases SO VI, V i IV). Es pot entendre que tant a l'època de Setos I com a la del seu successor, Ramesses II, hi havia certes facilitats per escollir la llar sense tenir cap privilegi especial⁵⁸ en el moment de l'última ampliació de la vila i poc temps després⁵⁹. D'època de Setos I es destacaria també el gran refinament de l'art tant a l'hipogeu del rei com també, encara que salvant les distàncies, dins les tombes d'obrers contemporanis: tomba n° 1 (Sennedjem), n° 6 (començada per un Neferhotep l'ancià), n° 292 (un Pashedu), n° 323 (un altre Pashedu), n° 357 (*dḥwty-ḥr-mk.tw.f*) i n° 361 (Huy)⁶⁰.

De l'època de Ramesses II només s'ha de destacar la presència a Deir-el-Medina de l'escriba Ramose, pertanyent a una família exterior a la Comunitat de la Tomba, qui fa edificar un temple dedicat a Hathor. A l'any 7 d'aquest faraó l'Equip estava format per 4 caps i 48 homes. Durant la resta del regnat l'activitat de l'Equip va anar creixent, fins l'any 64, quan els obrers es van reduir a només 32, segurament conseqüència directa de la longevitat del regnat del faraó⁶¹. Des d'època de Ramesses II i els seus successors tenim moltes evidències a partir d'*ostraca*, papirs, esteles i inscripcions en tombes que ens permeten conèixer els noms dels treballadors, de les seves esposes i els seus fills, fins i tot saber en quina casa van viure, quan i com⁶².

⁵⁶ Valbelle, *Les ouvriers*, p. 164.

⁵⁷ Bonet i Valbelle, a *BIFAO* 75, 1975, p. 434 ; Valbelle, *Les ouvriers*, p. 164.

⁵⁸ Veurem en apartats posteriors els títols dels personatges en qüestió.

⁵⁹ Valbelle, *Les ouvriers*, p. 122.

⁶⁰ Valbelle, *Les ouvriers*, p. 164.

⁶¹ Valbelle, *Les ouvriers*, p. 170.

⁶² Bierbrier, *The Tomb-builders*, p. 26.

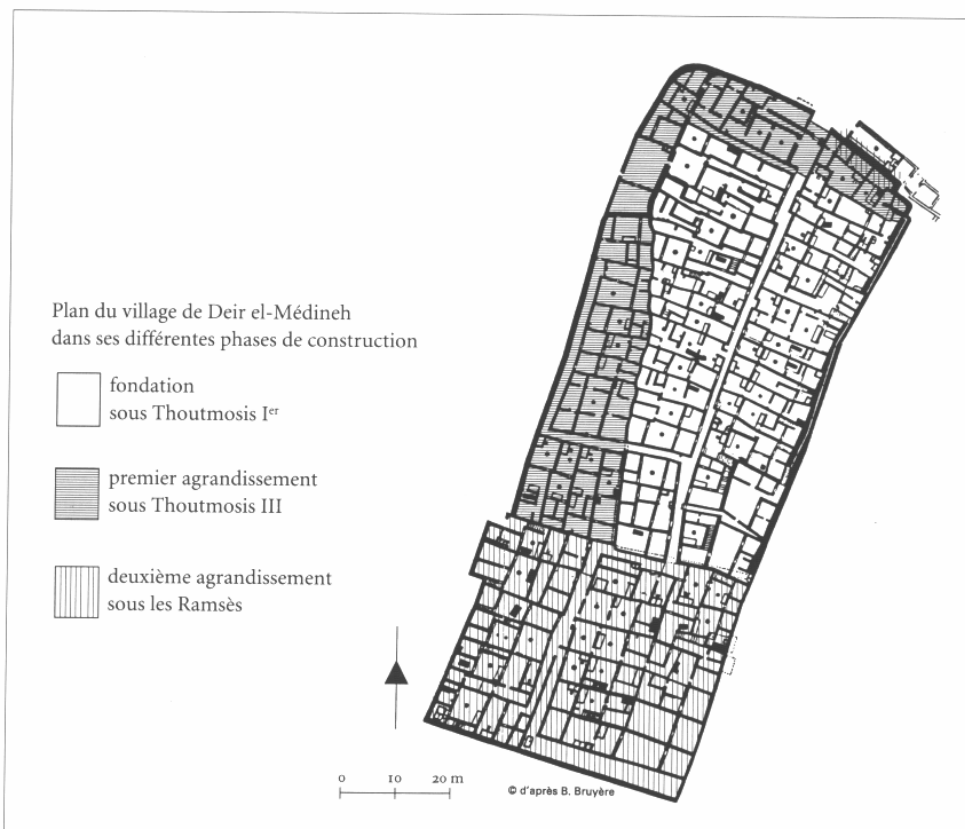

Figura 3.1

Plànol del poblat de Deir-el-Medina mostrant les diferents fases de construcció (Il·lustració de *Les Artistes de Pharaon*, p. 25, Fig. 5). L'última ampliació no correspondria a Ramesses II com ens indica el text de la il·lustració, sinó segurament a època de Setos I si tenim en compte que inclou la casa de Sennedjem (angle sud-oest) i es podria situar a aquest personatge en època del predecessor de Ramesses II

L'augment de treballadors durant les dinasties XIX i XX es degué a què durant l'època ramèssida hi va haver un canvi en la construcció de les tombes: es fan més llargues i augmenten el número de cambres. Això va suposar la necessitat d'ampliar el número de treballadors especialitzats⁶³. Ja hem vist que a meitat del regnat de Ramesses II hi havia al menys 48 treballadors, però al final del seu regnat es va reduir el nombre fins a 32. Durant el regnat de Ramesses IV van arribar a ser 120. Aquest faraó va regnar únicament durant 6 anys. Després el número de treballadors es va tornar a reduir, aquesta vegada fins a 60⁶⁴.

La vila va arribar a tenir 5.600 m²⁶⁵. El poblat té una allargada de 132 m i un ample de 50 m. Les cases (sembla que hi va haver unes 68 cases)⁶⁶ ocupen una superfície mitjana de 72 m². El poble es divideix longitudinalment en dos grans blocs per un carrer, de nord a sud. També hi havia dos carrerons transversals, un a cada bloc, que permetien l'accés als costats est i oest. La porta principal es situava al

⁶³ G. Andreu, *Le site de Deir el-Medina*, a *Les artistes de Pharaon*, p. 27.

⁶⁴ Bierbrier, *The Tomb-builders*, p. 27.

⁶⁵ Valbelle, *Les ouvriers*, p. 114.

⁶⁶ Valbelle, *Les ouvriers*, p. 115.

nord del carrer principal. En aquesta porta es situava el control, on es distribuïen les feines a realitzar i els productes de consum⁶⁷. Hi havia un altre accés a l'oest, construït amb l'ampliació de la vila en aquest sector en època de Horemheb. En canvi no es pot demostrar l'existència d'un accés al sud del carrer principal⁶⁸.

Les cases tenen els murs de pedra, construïts amb carreus mal devastats, lligats entre ells per la *mouna*⁶⁹. La part alta dels murs era de maó cru igualment recoberts amb la *mouna*. La part baixa dels murs rebia una capa de llet de calç. El sòl era de terra batuda que a vegades recobrien amb estores.

3.2 La casa de Sennedjem

La casa de Sennedjem es situa a l'extrem sud-oest del poblat de Deir-el-Medina. Va ser excavada per l'IFAO durant el 1935, i va ser Bruyère qui va fer la memòria d'excavació⁷⁰. Es va identificar com la casa de Sennedjem per la base d'una columna i els muntants de les portes. A més, cal fixar-se que, segons la memòria d'excavació, aquesta casa està situada al sud de la número IV i V, la casa de Parahotep i Khabekhnet (Figura 3.2), que com veurem en l'apartat 3.5 d'aquest capítol, es tractaria de les cases de dos fills de Sennedjem. Significativament, les seves tombes estan igualment pròximes a la tomba de Sennedjem.

Figura 3.2

Plànol de l'angle sud-oest del poble de Deir-el-Medina on es pot veure la casa de Sennedjem, Khabekhnet i Parahotep.

⁶⁷ G. Andreu, *Le site de Deir el-Medina*, a *Les artistes de Pharaon*, p. 27.

⁶⁸ Valbelle, *Les ouvriers*, p. 115. Aquest autor ens explica (nota 6) que a part de les diferents restauracions d'aquest sector, es va instal·lar un pal elèctric al 1975 per garantir la vigilància nocturna del poblat, fet que va destruir qualsevol indici al respecte.

⁶⁹ La *mouna* és un llim de terra crua barrejat amb palla i pols de ceràmica que s'endureix en assecat-se i permet lligar les pedres entre elles. G. Andreu, *Le site de Deir el-Medina*, a *Les artistes de Pharaon* (catàleg d'exposició), p. 27, nota 12.

⁷⁰ Bruyère, *Fouilles*, IFAO, 1934-1935, pp. 329-335.

La casa té un vestíbul i cuines afegides segurament amb posterioritat. Les cuines, com ens explica Bruyère⁷¹, es situen, com en d'altres cases importants, prop de l'entrada. Es tracta d'estances mal construïdes en pedra i llim i els seus murs no descendeixen per sota del sòl i són negres del fum⁷².

La primera sala que trobem de la casa de Sennedjem, un cop passem la porta, és la sala del llit tancat a la qual s'accedeix a través d'una porta amb el marc de calcària pintat de color vermell i amb un graó de 20 cm. Els murs són de maons, amb un fris pintat de color blanc. A la paret sud trobem el llit tancat, també de maons. Destaquen els dibuixos que decoraven aquest llit, de color blanc sobre fons gris, representant al déu Bes ballant (Figura 3.3).

Figura 3.3.

Dibuix representant un fragment amb el déu Bes ballant, al llit tancat de la primera habitació de la casa de Sennedjem (a Bruyère, *Fouilles*, 1934-1935, p. 330, fig. 202)

Es van trobar tres maons amb restes d'aquests dibuixos a terra, prop del llit. Igualment es conserven restes de Bes ballant a la paret del fons (la del recinte). A l'oest del llit s'obre un rectangle a la paret, just sota les escales que porten a la terrassa. Aquest rectangle (48 x 0,75m.), a mode de finestra sense marc, vindria a ser com un armari en relació directa amb el llit⁷³ (Figura 3.4). Es tractaria d'un espai per guardar imatges, objectes de culte dels ancestres empleats en les cerimònies de culte familiar quotidià. En aquest armari es va trobar una estela de Penbui.

Figura 3.4

Llit tancat de la casa de Sennedjem. Imatge de Bruyère, *Fouilles*, 1934-1935, p. 330, fig. 201.

⁷¹ Bruyère, *Fouilles*, 1934-1935, p. 331.

⁷² Bruyère, *Fouilles*, 1934-1935, p. 331.

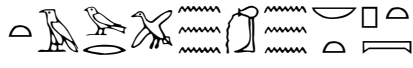
Aquesta estela està dividida en dos registres. A la part superior trobem una deessa amb cap de cocodril amb el disc solar sobre el cap. Davant d'ella hi ha un personatge oferint ofrenes, segurament Penbui (Figura 3.5.)

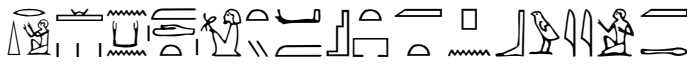
Figura 3.5.

Estela de Penbui (a Bruyère, *Fouilles*, 1934-1935, p. 335, fig. 206)

Sobre d'ells hi ha set columnes jeroglífiques. Les dues primeres es llegeixen de dreta a esquerra:

La resta es llegeixen d'esquerra a dreta:

En el registre inferior veiem una escena paral·lela on la deessa asseguda és Hathor. Davant d'ella, dues figures femenines agenollades en actitud d'adoració. Sobre d'elles, nou columnes jeroglífiques. Les tres primeres, referides a Hathor, es

llegeixen de dreta a esquerra:

La resta de columnes es llegeixen d'esquerra a dreta i es tracta, com passava en el registre superior, d'una fórmula d'adoració:

En aquesta sala també es va trobar una llàntia en forma d'ànec (Figura 3.6) i un *ostracon* oracle⁷⁴.

⁷³ Bruyère, *Fouilles*, 1934-1935, p. 330. Bruyère ens dona altres exemples: cases 1312 i NO XV, on trobem aquest mateix tipus d'armari.

⁷⁴ Bruyère, *Fouilles*, 1934-1935, p. 330.

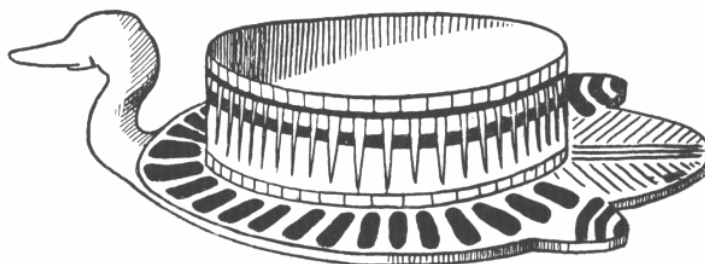

Figura 3.6.

Llàntia en forma d'ànec trobada a la primera sala de la casa de Sennedjem (a Bruyère, *Fouilles*, 1934-1935, p. 331, fig. 203)

La segona estança és la sala del divan. S'accedeix a través de la primera sala per una porta amb el marc en calcària de color vermell. Un dels muntants de la porta està a lloc i altres fragments de muntants encara es conserven. Els murs d'aquesta cambra són de pedra i maons. Com a la primera estança, en aquesta també veiem el fris als murs pintat de color blanc. El divan, molt ben conservat, es troba a la paret est de la sala. És de pedra calcària i de color blanc. Al centre de la sala hi ha una base de columna d'un diàmetre de 60 cm. i 30 cm a la part estreta. Té una inscripció en tinta negra parcialment esborrada (Figura 3.7).

Figura 3.7

Inscripcions a la base de columna trobada a la segona sala de la casa de Sennedjem (Bruyère, *Fouilles*, 1934-1935, p. 333, fig. 205)

A l'angle sud-oest una porta condueix a les escales que pugen a la terrassa (només es conserven sis graons). A l'esquerra d'aquesta porta es conserven, sobre el fris blanc que decora el mur, unes marques de

color vermell: sis línies en hieràtic amb la data “26è dia del mes...any...”. En aquesta sala és on més troballes d'objectes s'han realitzat. Bruyère ens dóna una llista completa⁷⁵:

1. Es va trobar un petit pedestal de forma rectangular en calcària amb tot el seu perímetre vertical gravat amb inscripcions. Estava pintat de color vermell i a la part superior té dues clavilles de fusta enfonsades, que servien per subjectar una petita estàtua de fusta d'un cocodril (Figura 3.8). El text del pedestal diu de dreta a esquerra:

 i d'esquerra a dreta:

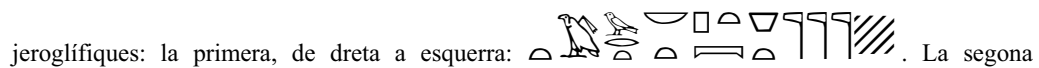

⁷⁶

Figura 3.8

Pedestal amb estàtua de fusta (a Bruyère, *Fouilles*, 1934-1935, p. 197, fig. 88). Actualment al Museu del Louvre de París.

2. Es va trobar també un fragment d'una fulla de porta de larari (Figura 3.9). La fusta està esculpida i pintada amb una representació de la deessa Mut portant la doble corona, davant de dues columnes jeroglífiques: la primera, de dreta a esquerra:

. La segona columna es llegeix d'esquerra a dreta:

.

⁷⁵ Bruyère, *Fouilles*, 1934-1935, p. 332-335.

⁷⁶ Seguim la descripció que Bruyère fa dels objectes trobats a les diferents sales, de manera que els signes jeroglífics són una còpia del que aquest estudiós va interpretar (a Bruyère, *Fouilles*, 1934-1935, p. 332-335).

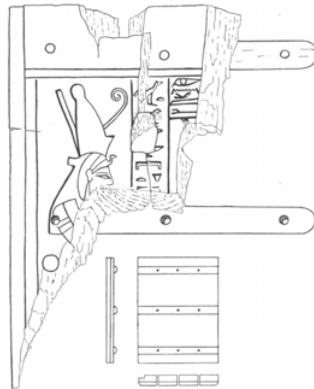

Figura 3.9.

Fragment de porta de larari trobat a la segona sala de la casa de Sennedjem (a Bruyère, *Fouilles*, 1934-1935, p. 332, fig. 204)

3. Un fragment gravat d'un petit pedestal de larari (14 x 4 cm.) amb el text:

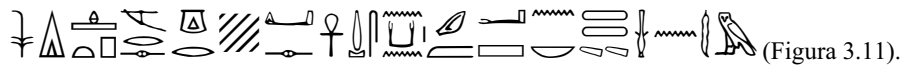

(Figura 3.10).

Figura 3.10.

Fragment de pedestal (a Bruyère, *Fouilles*, 1934-1935, pl. XIX, n° 9)

4. Dos fragments de la llinda de la cornisa d'un larari.
5. Un muntant dret d'una porta de larari, de calcària pintada de vermell amb una inscripció amb una fórmula d'ofrenes dirigida a Meretseguer en favor de Sennedjem:

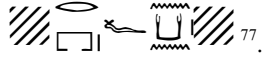
(Figura 3.11).

Figura 3.11

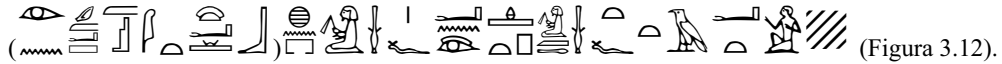
Fragments de larari (a Bruyère, *Fouilles*, 1934-1935, pl. XVII)

Al 1930 va ser trobar prop d'aquí la llinda amb cornisa d'aquest larari sobre el qual es trobava Meretseguer a la dreta i Sobek a l'esquerra. Un fragment del muntant esquerre d'aquest mateix larari es va trobar prop de l'entrada a la sala 3. Aquest muntant esquerre portava inscrits els mots:

6. Una llosa de calcària del sostre d'un larari.

7. Dos fragments d'un petit pedestal amb el nom de Khabekhnet:

(Figura 3.12).

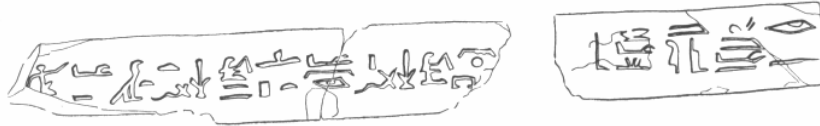

Figura 3.12

Fragments de pedestal de Khabekhnet (a Bruyère, *Fouilles*, 1934-1935, pl. XIX, n°s. 5 i 6)

8. Petit fragment d'una taula d'ofrenes amb el text:

(Figura 3.13.).

Figura 3.13.

Fragment de taula d'ofrenes (a Bruyère, *Fouilles*, 1934-1935, p. 314, fig. 184)

9. Alguns fragments de papirs hieràtics civils.

10. Un maó amb el nom d'Ari .

⁷⁷ Bruyère, *Fouilles*, 1934-1935, p. 333.

11. Un amulet *udjat* esquerre en pedra negra.
12. Un objecte en argila crua en forma d'unglot d'ase on el menut està perforat amb nombrosos forats d'agulla.

13. Un maó amb el cartutx:

14. Un vas sense peus sencer, panxa ovoide i coll ample. 45 cm d'alçada.
15. Una taula en calcària sense cap marca.
16. Una gran àmfora vernissada i decorada amb dibuixos de violeta de manganès. Trobada trencada en nombrosos fragments.
17. Una àmfora plena de terra dins el sòl de l'angle nord-oest.

La tercera cambra, a l'angle nord-oest de la casa, es compon d'un pou rectangular fet de maons (0,30 x 0,14 x 0,75 metres), amb una escala de pedra descendent cap una cambra feta servir com a soterrani. En

aquest soterrani es va trobar un plat i dos vasos i una nansa d'àmfora amb un cartutx: . Els murs conservats són d'uns dos metres d'alçada. En aquesta sala es va trobar un *ostracon* jeroglífic, amb restes de cinc columnes escrites en negre:

La quarta sala té la porta de fusta en vermell, una sitja en mig de la sala, dividida en tres compartiments. A l'angle sud-est trobem restes d'un larari de maons crus. En aquesta sala es va trobar el fragment d'una estela de la tomba de Qaha (nº 360).

3.3 El cementiri i la ubicació de la tomba de Sennedjem

El cementiri on trobem la tomba de Sennedjem es situa a l'oest del poblat. Es tracta de tombes distribuïdes en diferents terrasses. Es compten 53 tombes decorades, de les quals set són de la dinastia XVIII (per exemple la tomba de Kha, Cap dels Treballs dins el Gran Lloc i escriba reial d'Amenhotep II, Tutmosis IV i Amenhotep III, descoberta per Schiaparelli al 1906 o la tomba de Sennefer, descoberta per Bruyère al 1928). La resta bàsicament s'atribueixen a època de Ramesses II.

Eren els propis treballadors els qui es construïen les seves tombes en el seu temps lliure. Les tombes tenien dos elements: un exterior, la capella, i un altre subterrani, la tomba (veure Figura 3.14). La capella era el lloc visible, la superestructura, on els familiars anaven a fer les seves ofrenes i rendien culte als parents morts. La façana de la capella està orientada mirant cap a l'est i normalment té una piràmide de maons a sobre, la qual podia tenir esteles a les seves cares. Podia estar coronada per un piramidió de pedra esculpit amb imatges del difunt o déus funerari, normalment Re-Haractes.

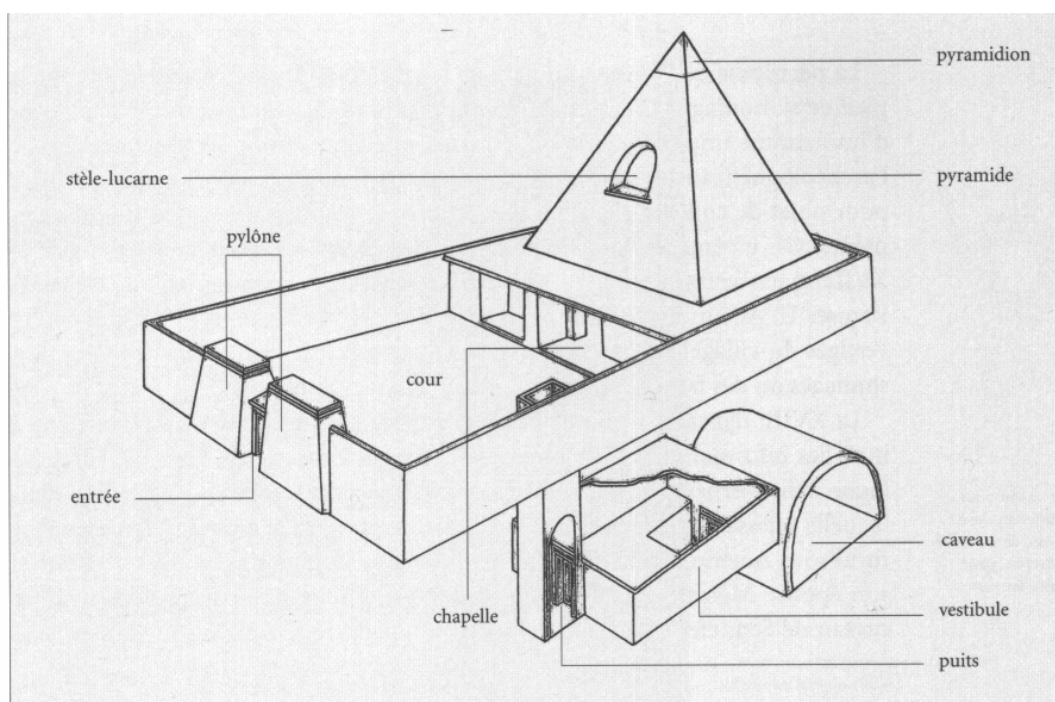

Figura 3.14

Imatge d'una tomba de Deir-el-Medina on podem veure els elements exteriors i els elements soterranis (a *Les Artistes de Pharaon*, p. 30, Fig. 12)

Davant la capella està el pati, que pot està tancat per un mur. Si és així, s'accedeix al recinte a través d'un piló. Hi ha casos, segurament segons la duresa del terreny, la capella podia està excavada a la roca o bé construïda amb maons. En el primer cas s'aprecia més decoració. La part més important de la capella era el nínxol del fons on es trobava una imatge d'Hathor acompanyada d'altres divinitats del Més Enllà. Si la capella era feta de maons era voltada i coberta d'estuc pintat i decorat. En el pati podia haver també una estela, de la mida d'un home, possiblement erigida en memòria del difunt on es descrivien en detall les cerimònies funeràries⁷⁸.

Els pous es trobaven al mig del pati o dins d'una estança de la capella. Donava accés a 3 o 4 cambres que formaven la tomba familiar. Les cambres subterrànies consistien normalment en una sala voltada, encara que hi ha casos en què el sostre era pla. Tant les cambres com la capella estaven pintades amb escenes mostrant el difunt amb la seva família i veïns, el funeral del difunt, textos religiosos i escenes de déus i del Més Enllà⁷⁹.

La tomba de Sennedjem conté tots aquests elements citats, encara que amb variacions importants. Ho veurem amb detall al capítol 4 d'aquest treball, on es descriu la tomba, tant els elements externs com els subterrànies.

⁷⁸ Bierbrier, *The Tomb-builders*, p. 57.

⁷⁹ Bierbrier, *The Tomb-builders*, p. 58.

3.4 Datació de la tomba de Sennedjem

Quant a la datació de la tomba de Sennedjem, o igualment dit, l'època en què va viure Sennedjem, tenim les conclusions de diferents autors. Daressy es pensava que Sennedjem havia viscut en època de Ramesses IV i que els morts enterrats després d'aquest personatge, eren d'època saïta⁸⁰. El mateix Bruyère desmenteix aquesta datació: Bruyère fa referència als diferents personatges dels quals es mencionen els noms a la capella n° 2 de Khabekhnet i Khonsu, de la dinastia XIX i començament de la XX⁸¹. Trobem l'escultor Piay, que vivia sota Ramesses II i que és el propietari de la tomba n° 335, l'escultor Ipuy (tomba n° 217), de la mateixa època i l'escriba Ramose, que era l'escriba reial quan Paser era el visir de Ramesses II (tombes n° 7, 212, 250). Aquest últim apareix a la tomba n° 2 al costat de Khabekhnet i Khonsu, fills de Sennedjem, de manera que aquesta tomba n° 2 havia estat construïda abans de l'any 45 de Ramesses II⁸². Com més endavant confirmarem, Khabekhnet, fill gran de Sennedjem i Iineferti, es va casar amb Sakh, filla de l'escultor Piay i Neferkha, i segons Bierbrier, dels fills d'aquesta parella es coneixen força coses. Se sap que Piay va tenir quatre fills i tots ells van ser escultors i fins i tot, un d'ells, també fuster⁸³. Això demostraria que Piay va viure durant el florejament de la primera meitat del regnat de Ramesses II⁸⁴. També hi ha un *ostracon* on apareix Ramose, Khabekhnet i Thuthermektes⁸⁵. L'*ostracon* dataria de l'any 5 de Ramesses II. Segons aquestes dades, Bierbrier demostra que el període d'activitat de Sennedjem deuria començar durant el regnat de Setos I i la seva tomba completada abans de l'any 5 de Ramesses II, ja que en ella no es menciona a l'escriba Ramose.

Segons Zivie⁸⁶, l'estil de la tomba de Pashedu, la n° 3, és bastant pròxim al de les tombes 1 (de Sennedjem), 218 (Amennakht), 219 (Nebenmaat) i 290 (Arinefer) fins al punt que totes elles podrien haver estat executades per un sol artista o en tot cas per un mestre i els seus deixebles. Finalment, com a prova fonamental per la datació de la vida de Sennedjem, Arinefer i el nostre personatge apareixen junts a l'*ostracon* BM 50728 datat de l'«any 2». Segons la paleografia es dataria de començament de la dinastia XIX i l'«any 2» seria aleshores el de Ramesses II (1289-1224), successor de Setos I o, fins i tot, l'any 2 de Setos I (1305-1289)⁸⁷. Pel curt període de regnat de Setos I (uns setze anys) és igualment probable que Sennedjem visqués part de la seva vida sota Setos I i també durant els primers anys de regnat de Ramesses II, per tant, la identificació d'aquest «any 2» és difícil de precisar amb la documentació disponible.

3.5 Aproximació a la figura de Sennedjem

En aquest apartat intentarem reunir tota la informació que s'ha recopilat sobre el nostre personatge per poder saber quantes més coses sobre ell.

⁸⁰ Bruyère, *La Tombe*, p. 79.

⁸¹ Bruyère, *La Tombe*, p. 75.

⁸² Bierbrier, *The Late*, p.30.

⁸³ Bierbrier, *The Tomb-builders*, p. 39.

⁸⁴ Bierbrier, *The Late*, p.30.

⁸⁵ Bierbrier, *The Late*, p.30, cita 86: Černý i Gardiner, *Ostraca*, pl. LXIV n° 3 *recto* línia 5 i *verso*.

⁸⁶ A-P. Zivie, *La tombe*, MIFAO, T. 99, p. 131.

⁸⁷ Černý, *A Community*, p. 293.

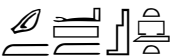
Ja coneixem en quina època va viure i hem vist que hi ha poca documentació sobre ell. Les excavacions arqueològiques realitzades a la seva casa i pocs elements arquitectònics procedents d'aquesta casa o dels voltants de la tomba és l'única documentació “externa” a la tomba que disposem per conèixer com era i vivia Sennedjem. D'aquesta manera seran tant els textos de la cambra com els objectes que en ella trobarem els que ens ajudaran a definir el perfil d'aquest personatge i la seva família. Aquests textos els trobem a la porta de la cambra sepulcral i a la paret sud d'aquesta cambra (en el capítol 6 d'aquest treball farem un anàlisi detallat de tots els textos de la cambra). En aquest estudi veurem els diferents noms de personatges que apareixen. En aquest apartat que aquí comencem, intentarem establir les relacions que entre ells s'estableixen.

Adicionalment, una gran part d'objectes que es van trobar a la cambra tenen text que estableix qui era el seu propietari, i en algun cas també es menciona la relació entre diversos personatges, fet que ens ajudarà encara més a conèixer les seves relacions. El capítol 7 d'aquest treball recull els objectes i es fa un llistat comparatiu amb els noms de la cambra.

El problema que se'ns planteja és que pocs són els personatges que coincideixen en els textos de la cambra i els dels objectes, de manera que hi haurà casos on les hipòtesis de parentiu o vincles entre personatges seran meres especulacions. Cal dir, però, que els treballs de Bierbrier⁸⁸ sobre aquesta família han estat molt valuosos, ja que aquest autor, a més a més, ha comparat els noms d'alguns dels personatges de la tomba de Sennedjem amb altres documents “externs” a la tomba: *ostraca*, papirs, textos d'altres tombes, etc.

3.5.1 Sennedjem

Potser el més sorprenent de la tomba de Sennedjem és la magnífica qualitat de la seva decoració i l'espectacular aixovar que contenia. Eren els mateixos membres de la comunitat de treballadors els que es construïen les seves pròpies tombes⁸⁹. No tots ells tenien el temps i recursos necessaris per preparar les seves tombes amb la qualitat de la de Sennedjem. Segurament els treballadors de la Vall dels Reis s'ajudaven entre sí, fins i tot a canvi de pagaments o de serveis similars⁹⁰. El que sobta és que malgrat aquesta gran tomba que posseeix és evident que Sennedjem no tenia cap càrrec rellevant. En la majoria dels textos que es coneixen d'ell, sigui dins la seva cambra (incloent textos de la paret i dels objectes) com documents com els que citarem a continuació al parlar de la seva família, Sennedjem només porta el

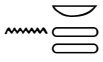
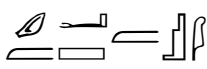

títol de “*Servidor en el Lloc de la Veritat a l'Oest de Tebes*”: o, en la seva versió abreujada, “*Servidor en el Lloc de la Veritat*”: .

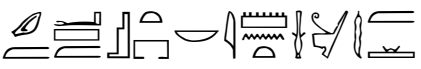

Els homes que treballaven en la construcció de la tomba del faraó eren anomenats “*Servidors en el Lloc de la Veritat*”, encara que freqüentment portava l'addició de *hr imntt W3st*, “*a l'Oest de Tebes*”. Els documents trobats amb aquest títol són principalment en jeroglífics i tots ells pertanyen a la dinastia XIX i

⁸⁸ Bierbrier, *The Late*, 1975; a JEA, 66 (1980), pp. 100-107; *The Tomb-builders*, 1982.

⁸⁹ Bierbrier, *The Tomb-builders*, p. 59.

⁹⁰ Bierbrier, *The Tomb-builders*, p. 60.

XX⁹¹. En ocasions també trobem el genitiu que demostra el servei directe dels “*Servidors en el Lloc de la Veritat*” amb el rei⁹². Černý⁹³, per una altra banda, demostra amb la comparació de documents que equival a , “*Treballadors de la Tomba*”. La diferència estaria en què el primer títol es tractaria d’una expressió més formal i, per tant, més pròpia dels ambients funeraris, tal com passa amb Sennedjem. , “*Lloc de la Veritat*” i “*La Tomba*”, són el mateix, amb la diferència que el primer es fa servir en documents o monuments escrits en jeroglífic i el segon, en registres administratius en hieràtic.

“*Servidor en el Lloc de la Veritat*” era el títol d’un treballador de la necròpolis reial durant el període ramèssida. Això vol dir que Sennedjem era un més dels treballadors de la Tomba, sense cap responsabilitat. Només en un tronc de palmera, no trobat per nosaltres al Museu del Caire però que és citat per Bruyère⁹⁴ i Maspero⁹⁵, trobem el títol de . A la tomba del seu fill Khabekhnet (TT.2) i a la capella n° 218 d’Amennakht Sennedjem és citat amb el títol de (sic)⁹⁶. Segons Bruyère, aquests dos títols relacionarien a Sennedjem com a servidor en el culte a Hathor.⁹⁷

Sennedjem tenia entre el seu aixovar eines de treball que també ens donen pistes de la seva feina: una esquadra, una esquadra amb plomada, un fil amb plomada i el seu suport i un regla, tots ells instruments per mesurar. Bruyère apunta la possibilitat que aquests instruments fossin d’un fuster o fins i tot un ebanista⁹⁸, encara que aquest mateix autor reconeix que entre l’instrumental no apareix la rascleta o aixa, indispensable per aquests treballadors i, per tant, aquests serien instruments més propis d’un paleta⁹⁹.

3.5.2 La família de Sennedjem

La documentació que ens ofereix la cambra i objectes de la tomba de Sennedjem donen molts noms i creiem que caldria comentar els aspectes i relacions més interessants que hi ha entre ells.

3.5.2.1 Ineferti, l’esposa de Sennedjem

Són molts els textos on apareix el nom de l’esposa de Sennedjem, Ineferti, que porta el títol de *nbt pr*; “*Senyora de la Casa*”¹⁰⁰. Es tracta d’un títol que acompanya les representacions en tombes o esteles a

⁹¹ Černý, *A Community*, p. 41; Bierbrier, *The Tomb-builders*, p. 27. Segons aquest autor durant la dinastia XVIII el títol era el de “*Servidor en el Gran Lloc*” o també conegut com “*Servidor en el Bell Lloc del Poderós Rei*”.

⁹² Černý, *A Community*, p. 47.

⁹³ Černý, *A Community*, p. 43.

⁹⁴ Bruyère, *La Tombe*, p. 2, fig. 1 i p.74. A la nota 1 Bruyère ens diu que es tracta d’un títol poc corrent pels membres de la Comunitat.

⁹⁵ Maspero, *Guide du visiteur*, p. 285.

⁹⁶ Bruyère, *La Tombe*, p. 74.

⁹⁷ Bruyère (*La Tombe*, p. 74) ens diu que tant Ineferti, esposa de Sennedjem, i Tamaket, esposa de Khonsu, fill de Sennedjem i Ineferti, tenien títols de cantores d’Hathor. S’ha trobat un fragment d’estela dedicada a Hathor per Ineferti i fragment de columna amb el nom de Sennedjem, peces trobades prop del temple d’Hathor. Ineferti porta el títol de “*Principal Cantora d’Hathor, mestressa d’Occident*”. Tamaket porta el títol de “*Gran cantora d’Hathor i Mut*”.

⁹⁸ Bruyère, *La Tombe*, p. 74-75.

⁹⁹ Bruyère, *La Tombe*, p. 74, nota 2.

¹⁰⁰ També porten aquest títol Taia (I), Tahenu, Rosu, Sakh, Tamaket i Isis.

totes les dones casades. Aquest títol implica una vida que gira al voltant de feines domèstiques com el cuinar, teixir i tenir cura dels nens. Poques són les representacions en tombes tebanes on aparegui una dona en les seves ocupacions i gairebé sempre apareix asseguda entre la família, acompanyant el marit o resant davant els seus déus¹⁰¹.

En alguna ocasió apareix amb el títol de “*la seva germana*” (referint-se a Sennedjem). Bierbrier¹⁰² ens explica que és molt freqüent que a les esposes se les anomeni “*germanes*” com a títol de respecte sense que hi hagi implicacions biològiques. Es pot comprovar en el capítol 6 que el nom d’Iineferti apareix en la majoria dels casos associat al del seu marit, ja que en les escenes acostumen a aparèixer junts.

Bruyère¹⁰³ ens informa sobre Iineferti que durant les excavacions de 1940, al nord del temple ptolemaic d’Hathor, es va trobar un fragment d’estela dedicada a Hathor. Per Iineferti (nº175 B), així com un fragment de columna fasciculada en calcària amb el nom de Sennedjem, que provenia amb tota seguretat d’un oratori dedicat a Hathor. Iineferti apareix com a “*Principal Cantora d’Hathor, Mestressa d’Occident*”:

 Aquest fet sembla indicar una relació d’aquest personatge amb el culte a la deessa Hathor. Ja hem comentat anteriorment en l’apartat dedicat a Sennedjem, que això podria indicar la relació d’aquesta família amb el culte a la deessa, i, en certa part, podria explicar el fet que la tomba de Sennedjem destaca per sobre moltes de Deir-el-Medina per la seva qualitat pictòrica i els seus elements d’aixovar trobats al seu interior, és a dir, si el títol de “*Servidor en el Lloc de la Veritat*” era un títol comú al poblat i no significava cap distinció social, sí que una relació directa amb el culte d’Hathor donaria una diferència social respecte els altres membres de la Comunitat.

A la cambra sepulcral s’han trobat molts objectes que pertanyien a Iineferti: uixebtis, caixes de cosmètics i objectes personals. D’entre tots ells, hauriem de destacar el seu taüt, conservat al Metropolitan Museum of Art de Nova York, que incorpora una planxa per cobrir la mòmia, peça característica de la dinastia XIX, on es representa la difunta amb el seu vestit quotidià. Més endavant, en el capítol 8, es fa una descripció detallada de les peces d’Iineferti i en l’annex 1 es pot trobar la reproducció de les inscripcions que tenen els seus objectes.

3.5.2.2 Els pares de Sennedjem

La família de Sennedjem no són només els fills que la parella va tenir. A la paret sud de la cambra (S-Xb) tenim la llista dels pares, tant de Sennedjem com de la seva esposa, així com d’altres personatges:

“*Que s’ofereixi tota cosa bona i pura pel ka, a tu, consistent en pa, cervesa, bous, ànecs, aigua pura i ofrenes de la mà del teu fill **Bunekhetef**, justificat. L’Osiris Servidor en el Lloc de la Veritat, **Djaro**, justificat. La seva germana, la Senyora de la Casa, **Taia**, justificada. Et va ser portat alè i aigua, Osiris **Djaro**, justificat, de la mà del teu fill **Roma**, justificat, senyor honrat. Cridat d’Amon a la ciutat del Sud,*

¹⁰¹ B.S. Lesko, *Rank, Roles, and Rights*, a Pharaoh’s workers, p. 26

¹⁰² Bierbrier, *The Tomb-builders*, p. 76.

¹⁰³ Bruyère, *La Tombe*, p. 74.

¹⁰⁴ Bruyère, *Rapport*, 1935-1940, p. 129.

***Khabekhnet**, justificat. La seva germana, la Senyora de la Casa, **Tahenu**, justificada. La Senyora de la Casa, **Rosu**, justificada. Així diu el teu fill, el teu estimat, **Roma**, justificat*¹⁰⁵.

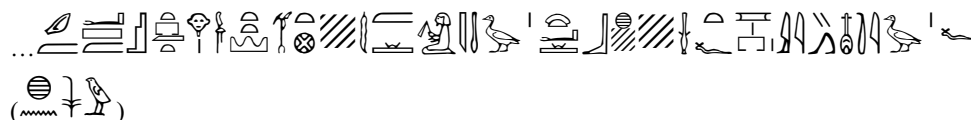
Podem dividir en dos grups els personatges que se'ns anomena en aquest fragment:

- 1) Els pares de Sennedjem i Ineferti: Djaro i Taia, per una banda i, Khabekhnet, Tahenu i Rosu, d'una altra.
- 2) Fills¹⁰⁶: Bunekhetef i Roma.

En aquest fragment apareixen, doncs, els que podrien ser els pares de Sennedjem i els d'Ineferti. Un problema amb què ens trobem és saber quina parella són els pares de Sennedjem i quins els d'Ineferti. Bruyère¹⁰⁷ ens explica que generalment la tomba del pare a Deir-el-Medina es trobava al sud de la del seu fill. A la tomba 1182, la piràmide de la qual es trobava al sud de la de Sennedjem, es van trobar ceràmiques amb el nom de Djaro. Per tant, segons aquest autor, amb tota probabilitat, la parella representada a continuació de Sennedjem i Ineferti a la paret sud (S-Xb), Djaro i Taia, segons els textos (S-Xb-3), serien els pares de Sennedjem, i, com a conseqüència, Khabekhnet, que porta el títol de “*Cridat d'Amon a la Ciutat del Sud*”, i Tahenu, serien els pares d'Ineferti. També cal veure que aquest Khabekhnet té una segona esposa, Rosu. D'aquesta última s'ha trobat un uixebti¹⁰⁸ dins la cambra de Sennedjem (del qual es fa una descripció en el capítol 8 d'aquest treball).

W.A. Ward¹⁰⁹ i Bierbrier¹¹⁰ diuen, al contrari que Bruyère, que Sennedjem és fill de Khabekhnet. El primer autor ens dóna el nom de Djaro, que seria el pare d'Ineferti, com a estranger a Deir-el-Medina. Aquest autor diu que correspon al nom hurrita *Zilli*. De la mateixa manera, la seva esposa, a qui ell anomena *ti*, millor que *bi*, també seria del mateix origen que el seu marit, encara que la seva filla, Ineferti, ja portaria un nom egipci. En canvi, aquest autor ens remarca que a la següent generació, la dels fills de Sennedjem i Ineferti, tornaran a aparèixer noms estrangers: és el cas de Bunekhetef, a qui anomenen “el cananita” (veurem més endavant aquest sobrenom) o d'una neboda de Sennedjem, que porta el mateix nom de la seva àvia, Taia o *ti*¹¹¹.

Sobre la identificació dels pares de Sennedjem o Ineferti, però, encara hi ha molts dubtes. Creiem que per aclarir-ho és fonamental la troballa feta al 1927, de la qual també Bruyère ens dóna notícia¹¹², d'un fragment de llanda (Figura 3.15) on està escrit:

¹⁰⁵ Inscripció S-Xb-2-6.

¹⁰⁶ En l'apartat següent s'especificarà de qui són fills aquests personatges.

¹⁰⁷ Bruyère, *La Tombe*, p. 74.

¹⁰⁸ Actualment al Museu del Caire (4151, CGC 47747)

¹⁰⁹ W.A. Ward, a *Pharaoh's workers*, L.H. Lesko (ed.), pp.71-72.

¹¹⁰ Bierbrier, *The Late*, p. 30.

¹¹¹ Segons Ward (a *Pharaoh's workers*, L.H. Lesko (ed.), pp.71, nota 33) els noms egipcis que comencen com Taia col·loquen la *t* darrera i amunt de *z*, per raons d'espai. En canvi, no creu que es pugui aplicar al cas de la mare d'Ineferti, ja que tant ella com altres exemples que menciona en el seu estudi, aquestes dones són esposes d'hurrites, i hi ha un excel·lent afí per *ti*.

¹¹² Bruyère, *Rapport*, 1927, p.47, fig.34, n° 4.

“(…) Servidor en el Lloc de la Veritat a l'Oest de Tebes, Sennedjem, justificat, fill de¹¹³ Khabekh(net). La seva germana, la seva estimada, Iineferti, el seu fill (Khonsu)”

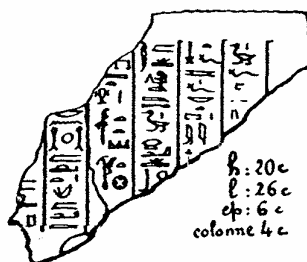

Figura 3.15.

Fragment de la llinda d'una porta on es dona a Khabekhnet com a pare de Sennedjem (a Bruyère, *Fouilles*, 1927, p. 47, fig. 34, nº 4)

D'aquesta manera sembla més clar identificar a Djaro i Taia com a pares d'Iineferti i Khabekhnet i Tahenu i Rosu els de Sennedjem.

Un altre personatge és Roma, que ofereix alè i aigua als difunts. En els textos (S-Xb-4) se l'anomena fill de Djaro, de manera que podria tractar-se del cunyat de Sennedjem. Però, en un text posterior (S-Xb-6), se l'identifica com a fill de Khabekhnet¹¹⁴. De manera que seria germà de Sennedjem. Per tant, a falta d'altres documents, no podem assegurar el parentiu de Roma amb Sennedjem.

Sota les cadires dels adults de la paret S-Xb també apareixen els noms de 3 nens:

“*Hotepu, justificada*”, “*Taa-senu, justificada*” i “*Ranekhu, justificat*”¹¹⁵.

Sobre la primera nena, Hotepu podem suposar que es tractaria d'una filla petita de Sennedjem i Iineferti, ja que es troba sota la cadira d'Iineferti. D'aquesta nena es va trobar un uixebti a la cambra sepulcral¹¹⁶. Igualment Ranekhu¹¹⁷ seria un fill de la parella i que veurem més endavant quan parlem dels fills de Sennedjem i Iineferti.

La segona nena, Taa-senu, hem de suposar que es tracta d'una filla de Djaro i Taia, ja que es troba sota la cadira de Taia. De Taa-senu també es va trobar un uixebti a la cambra sepulcral de Sennedjem¹¹⁸.

Respecte Bunekhetef, que també apareix en aquesta part de la paret sud, parlarem en l'apartat sobre els fills de Sennedjem.

3.5.2.3 Els fills de Sennedjem

La porta d'entrada a la cambra sepulcral dona els noms dels següents descendents de Sennedjem:

¹¹³ Aquesta expressió de filiació fent servir el genitiu directe és explicada per Gardiner: *Egyptian Grammar*, p. 60.

¹¹⁴ Bruyère (*La Tombe*, p. 78, nº 18) diu que Roma és fill de Khabekhnet i Rosu.

¹¹⁵ Inscripció S-Xb nens

¹¹⁶ Es troba al Museu del Caire (JE 27241/CGC 47762).

¹¹⁷ Un altre Ranekhu apareix en les llistes dels fills de Sennedjem (S-Xf). Podríem suposar que es tracta del mateix individu.

¹¹⁸ Es troba al Museu del Caire (JE 27244/CGC 47770).

“(…) L’Osiris Servidor en el Lloc de la Veritat, **Sennedjem**, justificat, la seva germana, la Senyora de la Casa, **Iineferti**, justificada, la seva filla, la seva estimada, **Ir-nefer**, justificada”¹¹⁹.

“(…) L’Osiris Servidor en el Lloc de la Veritat, **Khabekhnet**, justificat, el seu germà, **Pakhar**, justificat, **Rahotep**, justificat, **Khonsu**, justificat, **Ramesu**, justificat, **Anhotep**, justificat, **Ranekhu**, justificat”¹²⁰.

A la paret sud se’ns completa la llista:

“Així diu l’Osiris **Teti**, justificat, Senyor ben honrat en pau. El seu germà, el seu estimat, **Mesu**, justificat. Així diu l’Osiris Servidor en el Lloc de la Veritat a l’Oest de Tebes, **Khabekhnet**, justificat, la seva germana, la seva estimada, la Senyora de la Casa, **Sakh**, justificada. **Bunekhetef**, justificat, **Rahotep**, justificat, **Ir-nefer**, justificada, **Khonsu**, justificat, **Ramesu**, justificat, Senyor honrat, **Anhotep**, justificat, **Ranekhu**, justificat”¹²¹.

En aquesta mateixa paret trobem, primer sota de Mesu una nena amb el nom de “**Taia**, justificada”, i sota de Sakh, una altra nena amb el nom “**Henut-uret**, justificada”¹²².

Si comparem les dues llistes, la de la porta i la de la paret sud (S-Xf), trobem els noms dels fills de Sennedjem i Iineferti, encara que en la segona llista trobem noms nous i alguna variant. És el cas de Teti i Mesu, Bunekhetef, i les nenes Taia i Henut-uret.

Respecte el primer, Teti, no el trobem en cap més document, i, tal com comenta Bruyère, es podria tractar d’un fill de Sennedjem i Iineferti que hagués desaparegut abans d’hora¹²³. De fet, després de “justificat” segueix amb “*Senyor ben honrat en pau*”, que podria indicar un estat de mort prematura¹²⁴.

Sobre el segon, Mesu, que tampoc apareix a la porta, tenim més dades, ja que tenim objectes de la tomba amb el seu nom¹²⁵ i altres documents que ens donen més pistes sobre ell. Al text de la paret sud es presenta com “el seu germà”, fet que ens fa confondre una mica, ja que en altres documents, com una estela trobada a la tomba TT.2b apareix com el fill de Khabekhnet¹²⁶. A la capella n° 2 apareix un Mesu que és fill de Khabekhnet, espòs de Tahenu i com a nét (fill del seu fill, *sn sf*) de Khabekhnet, espòs de Sakh¹²⁷. Per tant, podríem estar parlant de dos Mesu: un, fill de Khabekhnet (El Nen de la Tomba) i un segon, el que està representat a la paret sud de la cambra i que seria germà de Sennedjem.

La resta dels noms dels fills no ens presenta tants problemes. Veiem que en les dues llistes els noms dels nois segueixen el mateix ordre, de manera que és de suposar que el primer fill de Sennedjem i Iineferti va ser Khabekhnet. Sobre aquest personatge, propietari de la TT.2, també es van trobar molts objectes a la

¹¹⁹ Inscripció P-IVa-2, col. 3-10.

¹²⁰ Inscripció P-IVb-2, col. 3-10.

¹²¹ Inscripció S-Xf.

¹²² Inscripció S-Xf nens.

¹²³ Bruyère, *La Tombe*, p. 76.

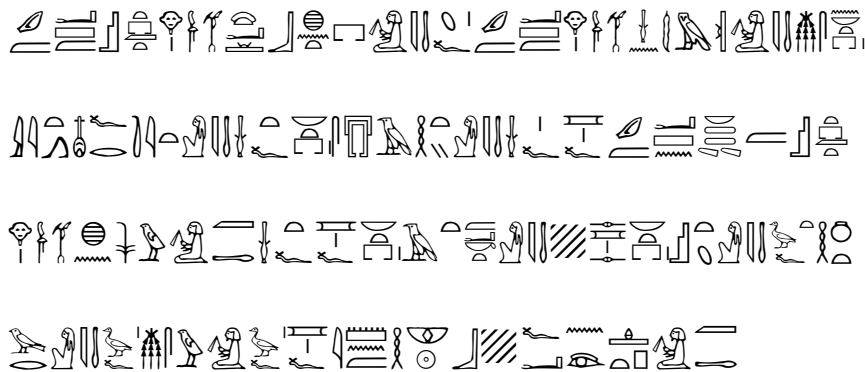
¹²⁴ Bruyère, *La Tombe*, p. 77.

¹²⁵ De fet, com veurem en el capítol 7 i en el catàleg apareixen objectes amb el nom de Mesu (un uixebti del Museu del Caire, un altre al Metropolitan Museum of Art de Nova York i un altre al Museu Fitzwilliam de Cambridge) i altres peces amb el nom de El Nen de la Tomba, Mesu (dos uixebtis del Museu del Caire i un en el Metropolitan Museum of Art).

¹²⁶ Aquesta estela es comentarà més endavant, al parlar de Khabekhnet.

¹²⁷ Bruyère, *La Tombe*, p. 77.

cambrà del seu pare. Bierbrier el situa cronològicament a la primera dècada de regnat de Ramesses II¹²⁸. Aquest mateix autor ens dóna la llista dels fills que Khabekhnet va tenir amb la seva esposa Sakh: Sennedjem¹²⁹, Piay, Anhotep, i Amenemheb i, filles Neferkha i Webkhet. Amb Sakh també hauria tingut a Henut-uret, que apareix a l'escena de la paret sud sota la cadira de la seva mare. Existeix una estela gravada dins la paret nord del pati n° 2B de la tomba de Khabekhnet on trobem el següent fragment dins d'un himne al sol¹³⁰:

“El Servidor en el Lloc de la Veritat a l’Oest de Tebes, Khabekhnet, justificat, fill del Servidor en (el Lloc de la Veritat) a l’Oest de Tebes, Sennedjem, justificat, nascut de la Senyora de la Casa, Ineferti, justificada, la seva germana, la Senyora de la Casa, Sakh, justificada, el seu germà, el seu estimat, el Servidor del Senyor de les Dues Terres en el Lloc de la Veritat a l’Oest de Tebes, Khonsu, justificat, la seva germana, la seva estimada, la Senyora de la Casa, Tamaket, justificada, la seva (germana), la seva estimada, la Senyora de la Casa, Isis, justificada, la seva filla Henut-uret, justificada, el seu fill Mesu (justificat), el seu fill, el seu estimat, Amenemheb, (justificat ...), Anhotep, justificat”

Aquesta estela ens anomena els fills de Khabekhnet, Henut-uret, Mesu, Amenemheb i Anhotep. També ens menciona el germà de Khabekhnet, Khonsu i la seva esposa, Tamaket, dels quals parlarem més endavant.

Hi ha un altre personatge, Isis, que necessita un comentari especial. Isis va ser la segona esposa de Khabekhnet. Sabem que va estar casat també amb Isis pels objectes trobats a la cambra de Sennedjem. Hi havia el taüt d’Isis així com també s’ha trobat una caixa de canops i, el més interessant, dues caixes per uixebtis amb el nom del seu marit i el d’ella que confirma la seva relació¹³¹. A la capella de Khonsu, descrita en el capítol 4 d’aquest treball, trobem a la paret est una altra referència a la relació Khabekhnet – Isis: el text que acompanya a la representació d’una parella en actitud d’adoració diu: *“L’Osiris, Servidor en el Lloc de la Veritat, Khabekhnet, justificat, i la seva germana, la Senyora de la Casa, Isis,*

¹²⁸ Bierbrier, *The Late*, p.30.

¹²⁹ Bruyère (*La Tombe*, p.73) ens explica que dues vegades dins de la capella de Khabekhnet i una vegada sobre una estela Sennedjem és donat com a fill de Khabekhnet i no com a pare, el que podria suggerir que hi va haver un personatge i un nét amb el nom de Sennedjem. Ara bé, segons aquest autor, allí on hi havia l’afiliació de Khabekhnet amb Ineferti estava ben corregit per “nascut de”, *ms n*, de manera que es pot pensar que l’afiliació de Sennedjem també seria un error i allí on diu *s3* hauria de dir simplement *s3* (fill de). De fet una prova la tenim amb l’estela gravada de la paret nord del pati n° 2B de la tomba de Khabekhnet on es diu *“El Servidor en el Lloc de la Veritat a l’Oest de Tebes, Khabekhnet, justificat, el seu fill, el servidor en el Lloc de la Veritat, Sennedjem, justificat. Nascut de la Senyora de la Casa, Ineferti, justificada (...).”* L’error és evident i on diu *el seu fill*, hauria de dir *fill de*. Com a conclusió podem extreure que només va existir un Sennedjem i no dos com diu Bierbrier (veure nota anterior).

¹³⁰ Bruyère, *La Tombe*, p. 73.

justificada”. A l'estela anteriorment citada, de la capella n°2B de Khabekhnet, apareix Isis, encara que el fragment on apareixeria la relació de parentiu està perdut. El fet que porti el títol de “*Senyora de la Casa*” ens podria indicar que el fragment en qüestió parlaria d'Isis com esposa de Khabekhnet. Una altra hipòtesis sobre el parentiu d'Isis ens l'ofereix Bruyère. Segons aquest autor¹³² dins de la capella n°2 se l'anomena com a filla de Khonsu, el germà de Khabekhnet i fill de Sennedjem. Seria un aclariment del per què es va trobar el seu taüt a la tomba de Sennedjem i no a la del seu marit, ja que seria la seva néta. Però sembla que els objectes d'Isis només ens confirmen que es va tractar de la segona esposa de Khabekhnet, la qual cosa no vol dir que no fos, a la vegada, la seva neboda.

El segon fill de Sennedjem és Bunekhetef segons la llista de la paret sud trobem (S-Xf). En el text S-Xb-2 se l'anomena “*el teu fill*”, de manera que no creiem que hi hagi dubte sobre el parentiu d'aquest personatge. No obstant, segons la llista de la porta es pot llegir Pakhar com a segon fill. Si ens fixem, les dues llistes segueixen el mateix ordre en la successió dels fills de Sennedjem i, de fet, només trobem una variació: Bunekhetef/Pakhar. El primer nom, com hem dit, apareix a la paret sud en la llista dels fills i també l'hem vist entre Sennedjem i els seus pares i sogres fent ofrenes a la parella difunta. Autors com Bruyère¹³³ i Ward¹³⁴ suggereixen que es tractaria d'un mateix individu i que Pakhar, “*el camanita*”, seria el sobrenom de Bunekhetef i que faria referència a un origen estranger de la família (recordem que els pares d'Iineferti eren amb tota probabilitat d'origen hurrita).

El tercer fill seria Rahotep, el qual a part d'aparèixer a les dues llistes també el tenim a la paret est, E-XIVc, on Rahotep es troba sobre una barca i el text que l'acompanya l'identifica com a fill de Sennedjem: “*El seu fill, el seu estimat, Rahotep*”. Malgrat tot, no hem trobat cap objecte d'aquest personatge a l'interior de la tomba. A la llista de Toda i Daressy que Bruyère¹³⁵ ens dóna dels noms dels parents de Sennedjem, Rahotep apareix identificat com a Parahotep, de qui sí hi ha objectes a la tomba i del qual no en sabem res¹³⁶. La veritat és que seria estrany que un mateix personatge fes servir una escriptura pel seu nom a la paret i una altra diferent en els objectes de la seva propietat, per tant, creiem que sense cap més evidència, es tractaria de personatges diferents.

El següent fill de Sennedjem i Iineferti és Ir-nefer. D'ella no s'ha trobat cap objecte a la tomba i no hi ha més documentació sobre ella.

El cinquè fill de Sennedjem és Khonsu. Casat amb Tamaket va tenir a Nekhemmut (citada al piramidió de la seva capella), Isis, Nakhly i Amennakht¹³⁷. Segons Bierbrier¹³⁸ aquests nois deurien haver nascut durant el regnat de Setos I o al començament del regnat de Ramesses II. Es confirmaria aquesta data ja que en el piramidió de Khonsu apareix l'escriba Ramose amb els seus fills. Nekhemmut el trobem també en una estela datada d'època de Ramesses II pel seu cartutx i se'l mostra amb la seva esposa Webkhet, el seu fill

¹³¹ Actualment al Museu Nacional de Dinamarca, a Copenaghe, n°3506.

¹³² Bruyère, *La Tombe*, p. 76.

¹³³ Bruyère, *La Tombe*, p. 77.

¹³⁴ W.A. Ward, a *Pharaoh's workers*, L.H. Lesko (ed.), p. 72.

¹³⁵ Bruyère, *La Tombe*, p. 78.

¹³⁶ Veure l'apartat següent “Els Nens de la Tomba”

¹³⁷ Bierbrier, *The Late*, p.30-31.

¹³⁸ Bierbrier, *The Late*, p. 31.

Khonsu i les seves filles Tamaket i Tasak¹³⁹. De Khonsu tenim els dos taüts i el gran sarcòfag, mentre que Tamaket també va ser enterrada a la cambra de Sennedjem amb dos taüts. A Tamaket no se la menciona als textos de la cambra però els nombrosos objectes trobats d'ella confirmen la seva relació matrimonial amb Khonsu. Això voldria dir que en el moment de la construcció de la tomba de Sennedjem, el seu fill Khonsu, encara no estava casat. Igualment veurem en l'anàlisi dels textos que en cap text de la cambra no ostenta cap títol, mentre que sabem que va tenir el mateix títol que el seu germà i el seu pare, “*Servidor en el Lloc de la Veritat a l'Oest de Tebes*”, com ho demostren els textos dels objectes trobats a la cambra de Sennedjem i com veurem en el capítol 8 i annex 1.

Ramesu seria el sisè fill de Sennedjem i Ineferti. Sobre aquest fill no tenim documentació, a part dels objectes que d'ell ens han arribat i que van ser trobats a la cambra del seu pare: una caixa d'uixebtis, quatre uixebtis¹⁴⁰ i una caixa de cosmètics. També hi ha dos uixebtis de Khonsu on apareix, en un costat, el nom de Ramesu¹⁴¹.

Dels altres dos fills, Anhotep i Ranekhu, només podem dir que l'últim, com ja hem comentat anteriorment, pot ser també el nen que apareix sota la cadira d'Ineferti a la paret sud (banda est).

A la cambra de Sennedjem, però, van aparèixer objectes amb noms que no ofereixen cap pista sobre el per què estaven a l'interior d'aquesta tomba: Paraemnekhu¹⁴² i Imennekhu¹⁴³, ambdós tenen uixebtis. Bruyère diu que un tal Paraem(heb) té un uixebti dins la tomba i que és mencionat al muntant de la tomba de amb Rahotep (British Museum n° 351 [186])¹⁴⁴. Quant el nom Imennekhu podria tractar-se del fill de Khonsu i Tamaket, Amennakht, de qui Bierbrier fa referència com a tal.

També es va trobar a la tomba un uixebti amb el nom de Rosu escrit ¹⁴⁵. Té una grafia completament diferent a Rosu, , la segona esposa de Khabekhnet, pare de Sennedjem que apareix a la paret sud. No sabem si es tracta de la mateixa persona. Bruyère indica que a la capella n° 2 es menciona una dama com a mare de Khabekhnet, el pare de Sennedjem¹⁴⁶.

3.5.2.4 “Els Nens de la Tomba”

Entre els objectes trobats a la tomba de Sennedjem hi havia uixebtis que portaven el títol de “*El Nen de la Tomba*” amb el nom de Mesu¹⁴⁷ i Ramesu¹⁴⁸. A la tomba n° 2 aquest personatge és representat com un noi entre els fills de Sennedjem. En aquesta mateixa tomba apareix “*El Nen de la Tomba Mesu*” en un grup

¹³⁹ Bierbrier, *The Late*, p. 31.

¹⁴⁰ Un d'aquests uixebtis va en nom de *El Nen de la Tomba, Ramesu* (conservat al Museu del Caire: 4153/JE 27232/CGC 47761)

¹⁴¹ CGC 47749 i 47764 del Museu del Caire: Černý, *A Community*, p. 117, nota 8.

¹⁴² Un uixebti al Museu del Caire i un altre a Nova York.

¹⁴³ Un uixebti a El Caire. Segons Bruyère (*La Tombe*, p. 77)

¹⁴⁴ Bruyère, *La Tombe*, p. 77.

¹⁴⁵ Uixebti 4151/CGC 47747 del Museu del Caire.

¹⁴⁶ Bruyère, *La Tombe*, p. 76. Encara que nosaltres creiem que Khabekhnet és el pare de Sennedjem, Bruyère el fa el seu sogre.

¹⁴⁷ CGC 47766, 47767, 47771: a Černý, *A Community*, p. 117, nota 7. En el nostre catàleg només apareix número de catàleg del Caire al CGC 47766, ja que no hem pogut atribuir a l'altre uixebti del Museu del Caire el seu CGC ni *JE*. Malgrat això, el tercer uixebti que Černý situa al Caire, es troba al Metropolitan Museum de Nova York (86.1.28).

d'estàtues de Khabekhnet i la seva esposa com el seu fill¹⁴⁹. Hi ha possiblement un altre fill de Sennedjem amb aquest títol de “*El Nen de la Tomba*” si la lectura del fragment següent és correcta:

 “*El seu (estimat) fill, El Nen (de la Tomba), Para(hotep)*”¹⁵⁰. De Parahotep s’han trobat alguns uixebtis¹⁵¹ a la cambra de Sennedjem i, si hem de fer

cas a les dades que Toda ens dóna, també hi havia un taüt amb el seu nom i un altre en nom de Ramesu, al qual els dóna la categoria d’“homes”, per la qual cosa no deurien haver mort de nens¹⁵². A més a més, en un fragment d’estela que segurament pertany a la capella de la tomba de Sennedjem (descriu al capítol següent d’aquest treball) Parahotep apareix amb el títol de dibuixant o pintor.

El títol de “*Els Nens de la Tomba*”, , *ms-hr*, es donava a aquells nois¹⁵³ que podien arribar a ser treballadors de la Tomba. Oficialment no formaven part de l’equip de treballadors. S’encarregaven de treballs lleugers, com ara el portar missatges. Si ells no aconseguien un lloc entre els treballadors més joves, deixaven la comunitat i es buscaven la vida a qualsevol altre lloc¹⁵⁴.

3.6 Conclusions

L’objectiu d’aquest capítol era apropar-nos a la figura de Sennedjem, recopilant totes les dades que sobre ell tenim a la bibliografia antiga i actual i a través dels objectes trobats a la tomba i de la informació que ens ofereix l’arqueologia: la casa i la tomba de Sennedjem.

Sabem com vivia Sennedjem: s’ha localitzat la seva casa, a l’angle sud-oest del poblat. Sabem quina era la seva categoria social: era un dels treballadors de la Vall dels Reis. Un entre molts, que portava, com els seus companys, el títol de *Servidor en el Lloc de la Veritat*. També hem conclòs que es tractava d’un paleta (i no d’un fuster com Bruyère va suggerir en el seu moment¹⁵⁵), fet que es dedueix dels instruments de treball trobats al seu aixovar funerari i que descriurem al capítol 8. Sabent, doncs, com vivia, és a dir, que no destacava per sobre de personatges amb el mateix títol i especialitat (com hem vist *Servidor en el Lloc de la Veritat* era un títol que portaven molts membres de la Comunitat. Ni en objectes ni textos contemporanis a Sennedjem es fa referència alguna a cap mena de privilegi sobre la seva figura ni posició social), crida l’atenció la tomba tan elaborada que posseïa i que va compartir amb altres membres de la seva família. Una explicació seria que tant Sennedjem com altres membres de la família (Ineferti i Tamaket) tinguessin una relació estreta amb el culte a Hathor, deessa d’Occident, un tret que els faria sobresortir de la resta de la Comunitat. Bruyère¹⁵⁶ ja apuntava aquesta possibilitat basant-se en inscripcions que demostren el lligam amb aquest culte. Però es tracta d’una hipòtesi. Es presenta una dificultat, ja que si Sennedjem hagués estat relacionat amb aquest culte, hauria d’aparèixer aquest títol en les inscripcions de la tomba o dels seus objectes d’aixovar. De la mateixa manera ens preguntem per què

¹⁴⁸ 4153/ JE 27232/ CGC 47765. Černý (*A Community*, p. 117, nota 8) atribueix la caixa de cosmètics de Berlín (10195) a Ramesu nen.

¹⁴⁹ Černý, *A Community*, p. 118.

¹⁵⁰ Černý, *A Community*, p. 118.

¹⁵¹ 4155/ JE 27240/ CGC 47761 al Museu del Caire i 86.1.29 al Metropolitan de Nova York.

¹⁵² Toda, *Son Notém*, p. 23, n°s 4 i 8, respectivament.

¹⁵³ Mai a noies.

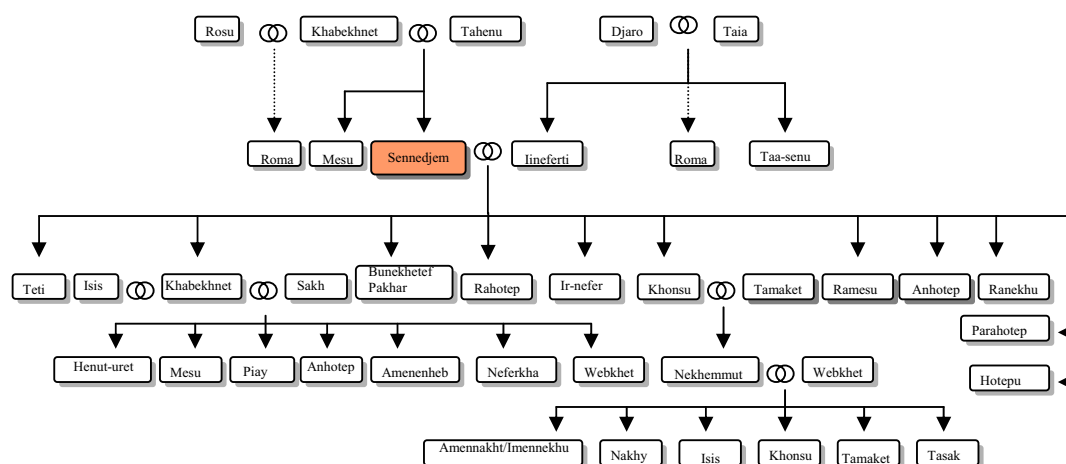
¹⁵⁴ Bierbrier, *The Tomb-builders*, p. 40.

¹⁵⁵ Bruyère, *La Tombe*, p. 74-75.

no hi ha cap objecte a l'aixovar funerari que ens indiqui aquesta relació. No ho sabem. Per tant la hipòtesi de Bruyère creiem que no aclareix de forma irrefutable la preeminència de Sennedjem entre els altres membres de la Comunitat de Deir-el-Medina, i que la qualitat de la seva tomba i aixovar indiquen, per falta d'altres proves clares que ho demostrin.

En aquest capítol també hem establert un marc cronològic fiable de l'existència del nostre personatge. La prova més evident ha estat l'*ostrakon* BM50728, on es situa a Sennedjem a l'any 2 d'un faraó, que segons els experts en paleografia seria d'època de Setos I o Ramesses II. Per tant sabem que Sennedjem vivia a Deir-el-Medina l'any 1303 o 1287aC, essent el marge d'error la diferència entre aquestes dues dates: 16 anys.

S'ha establert també la relació familiar entre Sennedjem i altres personatges que apareixen tant a les inscripcions dels objectes trobats dins la seva tomba, com a casa seva com a altres escenaris on apareixia el nom de Sennedjem. Com a conclusió hem realitzat un arbre genealògic, que completa els ja existents, i, en algun cas difereix d'ells (Bierbrier, *The Late*, p. 30; *The Tomb-builders*, p. 72) en algun punt. Per exemple, som partidaris de la hipòtesi que Khabekhnet i Tahenu són els pares de Sennedjem i Djaro i Taia els pares d'Iineferti. Bruyère¹⁵⁷ afirma que és al contrari ja que, segons ell, la capella de Djaro, al costat de la de Sennedjem, demostra que es tracta del seu pare. En canvi, a través d'estudis¹⁵⁸ recents sobre noms d'estrangers a Deir-el-Medina, indicariem que Djaro i Taia eren els sogres de Sennedjem.

Pel que fa a altres membres de la família hem de destacar el fet que Sennedjem tindria un o dos germans. El primer, anomenat Mesu i el segon, possiblement Roma (també podria tractar-se d'un germà d'Iineferti). Existeix, però, un altre Mesu, fill de Khabekhnet i que seria un dels Nens de la Tomba, segons els objectes trobats (veure capítol 8). També hem vist que Bunekhetef i Pakhar serien la mateixa persona. Pakhar o "el kannanita" seria el sobrenom d'aquest personatge. Un altre aspecte interessant a tenir en compte és la relació d'Isis amb Sennedjem. Hem conclòs que es tractaria de la segona esposa de

¹⁵⁶ Bruyère, *La Tombe*, p. 74.

¹⁵⁷ Bruyère, *La Tombe*, p. 74.

¹⁵⁸ W.A. Ward, a *Pharaoh's workers*, L.H. Lesko (ed.), pp.71-72; Bierbrier, *The Late*, p. 30.

Khabekhnet gràcies a objectes trobats a la tomba del seu pare: dues caixes d'uixebtis on se la identifica com a esposa de Khabekhnet. Igualment hem de dir que no queda clar el per què va ser enterrada a la tomba de Sennedjem i no a la del seu espòs.